

ІСТОРІЯ МОВИ. ФОНЕТИКА

УДК 811.161.2.81'373.213

DOI: 10.31651.2226-4388-2019-26-36-43

НАЗВИ ОСІБ ЗА ПРОФЕСІЄЮ ТА РОДОМ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ТВОРЕННЯ ПРИЗВИЩЕВИХ НАЗВ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА СЕРЕДИНИ XVIII СТ. (на матеріалі Реєстру Війська Запорозького Низового 1756 р.)

*І. Я. Дзира, кандидат філологічних наук, доктор історичних наук, професор;
професор кафедри професійної освіти в сфері технологій та дизайну
Київського національного університету технологій та дизайну
(Київ, Україна)*

e-mail: dzyraivan@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6326-3594

У статті на матеріалі Реєстру Війська Запорозького Низового 1756 р. проаналізовано прізвищеві назви, утворені за професією чи родом заняття особи. У межах цієї лексико-семантичної групи виокремлено 18 тематичних підгруп, визначено найпродуктивніші семеми та найпоширеніші антрополоксеми.

Установлено, що в процесі творення прізвищевих назв запорозького козацтва апелятиви на означення осіб за професією чи родом діяльності мали порівняно високий ступінь антропонімізації. З'ясовано, що найвищу частотність мають іменування Швець (234 носії), Кравець (178 носіїв), Коваль (127 носіїв) і Чумак (67 носіїв). Основними способами поповнення лексико-семантичної групи було використання словотворчих і лексичних паралелей, фонетичне та графіко-орфографічне варіювання.

Про важливість реєстру як джерела вивчення не лише історії української мови, а й соціально-економічної історії України в цілому й Запорозької Січі зокрема, свідчить той факт, що в ньому зберігаються прізвищеві назви на означення близько 120 професій і видів занять, а також 106 іменувань, утворених за соціальною належністю, у зв'язку з військовою чи адміністративною службою та від назв церковних посад.

Ключові слова: антропонім, апелятив, прізвищева назва, реєстр, семема.

Актуальність. Суттєве місце в антропоніміці запорозького козацтва середини XVIII ст. займають прізвищеві назви, утворені за професією чи родом діяльності особи. Вони дають певне уявлення про тогочасний політико-адміністративний устрій, військову службу, а також є своєрідним показником рівня розвитку промислів, ремесел і торгівлі як на українських землях у цілому, так і в межах Вольностей Війська Запорозького Низового зокрема. Відомо, що зростання промислового виробництва у другій половині XIX ст. спричинило занепад більшості промислів і ремесел, які були засновані на ручній праці. Зміни соціально-економічного ладу й політичних інституцій призвели до зникнення з повсякденного вжитку лексики на означення колишніх адміністративних і військових посад. Оскільки поряд з топонімами антропоніми є найстійкішим фондом словникового матеріалу, їм вдалося зберегти у своєму складі частину втрачених лексем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прізвищеві назви за професією або родом заняття, що побутували в середовищі українського козацтва, неодноразово потрапляли до кола наукових зацікавлень українських ономастів. Особливими успіхами в межах цієї тематики позначені праці М. Л. Худаши, Р. І. Осташи та О. Я. Добровольської [12; 9; 5]. Однак більшість мовознавців, які поширюють хронологічні межі своїх досліджень на XVIII ст., за окремими винятками [6] не використовують одну з найбагатших пам'яток української антропонімії цього періоду – Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 р. (далі РВЗН – І. Д.).

Мета статті – дослідити прізвищеві назви, утворені за професією чи родом заняття, що представлені в офіційному джерелі середини XVIII ст. Автор поставив завдання з'ясувати етимологію твірних основ запорозьких «прозваній», виділити їх тематичні підгрупи, визначити найпродуктивніші семантичні та найпоширеніші антрополексеми.

Матеріали і методи дослідження. Для досягнення поставленої мети в основному використовуємо синхронно-описовий метод, а також прийоми етимологічного й семантичного аналізу. Під час встановлення складу різноманітних підгруп антрополексем залучено статистичний аналіз.

Джерелом фактичного матеріалу послужив укладений 1756 р. Реєстр Війська Запорозького Низового й додані до нього списки козаків, які перебували на промислах і зимівниках на території паланок [2]. РВЗН складається зі списків 38 окремих куренів і містить 13085, а разом із поданими паланками відомостями й описами – приблизно 15000 найменувань запорожців. Вибір саме цієї пам'ятки зумовлений масштабністю концентрації особових назв, точністю фіксації та широтою охопленої території.

Результати дослідження та їх обговорення. На сторінках РВЗН виявлено 343 прізвищеві назви, які містять характеристику людини за професією чи родом діяльності. Їх носіями є 1817 осіб, що становить 12,11 % загальної кількості зареєстрованих.

Абсолютна більшість прізвищевих назв цієї лексико-семантичної групи входить до складу двочленних власне антропонімічних іменувань (1791 носій, 98,57 % загальної кількості). Найбільш уживаними серед них є іменування, які, на думку М. Л. Худаши, навіть ще у XVIII ст. могли мати апелювативне значення [11, с. 130] (1622 носії, 89,27 % загальної кількості): *Демко Батракъ, Іванъ Злодѣй, Лєско Кобзарь, Іванъ Майданъник* (пор. у Б. Грінченка: *майданник* «служачий на заводі для гонки смоли» [4, с. 934], *Корнѣй Проскурникъ* тощо. У цьому різновиді вирізняємо іменування, у яких у ролі другого компонента вжито професійне прізвисько-комполіт: *Іско Козолупъ, Васил Стрижиборода, Данило Попсушикура* тощо. Опрацювання історичного контексту загалом дозволяє підтвердити висновки відомого ономаста про відношення між внутрішнім змістом прізвищевої назви такого типу та родом діяльності її носія. Так, 25 жовтня 1759 р. козак Батуринського куреня Федір Різник, котрий народився в селі Попівка Миргородської сотні Миргородського полку в родині Кирика Гайдука, свідчив, що після прибуття на Січ він почав закуповувати великі отари овець і різникувати [1, с. 226]. 21 грудня 1759 р. під час допиту запорожець Величківського куреня Грицько Лисиця зізнався у вчиненому ним на початку місяця разом зі спільниками пограбуванні брагарні запорожця Джерелівського куреня Іська Брагарника [1, с. 234]. У довідці, виданій 18 серпня 1760 р. Запорозькою військовою канцелярією, зазначалося, що козака Канівського куреня, котрому товариство доручило збирати гроші на Валуйський монастир, звали Іваном Крамарем, «потому что в Самарѣ крамарствоваль» [1, с. 396].

Друге за частотністю місце належить іменуванням, другим компонентом яких є утворені від назви професії, ремесла чи посади патроніми на **-енко, -ович/-евич, -ич** (149 носіїв, 8,2 % загальної кількості): *Марко Бондаренко, Грицько Вѣйтєнко, Михайло Гайдамаченко, Харко Довбишенко, Іванъ Поповичъ* та ін. Антропоніми *Кролевиць* і *Паничъ* мають неоднозначну словотвірну мотивацію, оскільки могли утворюватися лексико-семантичним або морфологічним способом. А запорожці з «прозваніями» *Золотарчукъ* (1 особа), *Ковалчукъ* (*Ковалчук*) (4 особи) й *Тєслукъ* (2 особи) могли бути як

синами, так і учнями золотаря, ковалів чи тесель, тобто молодими спеціалістами. Так, «Словник української мови» П. Білецького-Носенка подає лексему *теслюк* зі значенням «ученик плотника» [3, с. 351].

Іменувань типу *ім'я носія + утворена від назви професії, ремесла чи посади посесивна власна назва* в РВЗН обмаль (13 прикладів, 0,72 % загальної кількості): *Іванъ Гончаровъ, Гарасим Ковалевъ, Василь Ковалгвъ, Іванъ Кучеров, Кондрат Пароховъ* тощо. Нечасто назви за родом заняття фігурують у тричленних власне антропонімічних іменуваннях (18 носіїв, 0,99 % загальної кількості) та особливо рідко в антропонімічно-апелятивних іменуваннях (7 носіїв, 0,39 % загальної кількості). Пор.: *Гордгъй Кативъ Синъ, Іванъ Коваль Бгльий, Данило Кравецъ Рябий, Іванъ Головка Чумаць, Якимъ Бгльи Шинкаръ* та ін.; *Петро Бондаргвъ братъ, Стефанъ Кравцгвъ братъ, Терешко Кухаргвъ батько, Петро Чумацьгвъ родичъ, Борисъ Шевчикгвъ брат* та ін. І, нарешті, у РВЗН зафіксовано одиничний випадок ідентифікації особи за допомогою апелятивного іменування *Коваль*, що могло вказувати на професію носія.

Прізвищеві назви досліджуваної лексико-семантичної групи поділяються на декілька підгруп:

1. Прізвищеві назви, утворені у зв'язку з військовою службою (35 антрополексем, 10,2 % загального фонду ЛСГ). Природно, що перевагу серед них мають іменування, котрі відображають організацію українського козацького війська (22 антрополексеми): *Бунчуковий, Гармашенко, Кошовий, Сотникъ, Хоруженко* тощо. Значно менше представлені антропоніми, на появі яких позначилася служба в різних родах російської та польської армій (9 антрополексем): *Драгун, Капрал, Карасгъръ, Ланецъ* (пор. у П. Білецького-Носенка: *ланецъ* «солдат бившей ландмилиции при императрице Елисавете» [3, с. 205], *Салдатъ* тощо. Служба на флоті відобразилася лише в трьох прізвищевих назвах – *Лоцманъ, Лоцманенко і Матрос*. З відповідним апелятивом генетично пов'язана антрополексема *Янчаринъ* (з тур. уені сегі – нові війська).

Найактивніша семема – «**компанієць**» (4): *Компангъецъ, Конпангъецъ, Кумпангъецъ, Кунпангъецъ*. Найчастіше трапляються антропоніми *Пластунъ* (11), *Матрос (Матросъ)* (8) і *Сердюкъ* (8).

2. Антропоніми, утворені від назв адміністративних посад (26 антрополексем, 7,58% загального фонду ЛСГ): *Буймистро, Вгйтенко, Губернатор, Кашталянъ, Ратушини* (пор. у Б. Грінченка: *ратушиний* «член городского или сельского управления» [4, с. 1622]) тощо.

Найактивніша семема – «**король**» (4): *Королевичъ, Короленко, Король, Круль*. Найчастіше зустрічаються антропоніми *Король (Корол)* (7) і *Войтъ (Воитъ)* (6).

3. Особові іменування, утворені від назв церковних посад (25 антрополексем, 7,29 % загального фонду ЛСГ): *Дякъ, Игуменъ, Паламаръ, Пароховъ, Титаръ* тощо.

Найактивніші семеми: «**пiп**» (8): *Пгль, Попъ, Попадка, Попадченко, Попада, Попыкъ, Поповъ, Поповичъ*; «**чернець**» (6): *Ченчикъ, Чернецький, Чернець, Чернеченко, Черниченко, Чинчикъ*. Найчастіше трапляється антропонім *Поповичъ (Попович)* (44), на другому місці – *Чернецький (Чернецький, Чернецькій, Чернецький)* (18), на третьому – *Паламаръ* (5).

4. Прізвищеві назви, що вказують на класове розшарування, соціальний стан особи (20 антрополексем, 5,83 % загального фонду ЛСГ): *Бобил, Бурлакъ, Волоцюга, Дейнека, Лакей* тощо.

5. Назви осіб, пов'язані з виготовленням продуктів харчування та напоїв (24 антрополексеми, 7 % загального фонду ЛСГ): *Бортникъ, Винникъ, Кухаренко, Мирошникъ, Олгйникъ* та ін.

Найактивніші семеми: «**бохінник**» (3): *Бохгнникъ, Бухгнникъ, Бухгниченко*; «**кухар**» (3): *Кухар, Кухаренко, Кухаргвъ батько*; «**рїзник**» (3): *Ргзникъ, Ргзницький, Ргзниченко*. Найчастіше трапляються антрополексеми *Бохгнникъ (Бохинникъ, Бохинныкъ, Бохинныкъ, Бохгник, Бохгникъ, Бохгнник, Бохгнныкъ, Бохгнныкъ)* (31), *Брагарникъ*

(*Брагарник, Брагарныкъ*) (20), *Ръзникъ* (*Ръзник, Ръзныкъ*) (19), *Кухаръ* (*Кухар*) (8) і *Мелникъ* (7).

6. Прізвищеві назви, виникнення яких було пов'язане з воскобійництвом і свічкарством (2 антрополоксеми, 0,58 % загального фонду ЛСГ): *Воскобойник, Воскобъйникъ*.

7. Прізвищеві назви, утворені від слів, що означали людей, які займалися виробництвом одягу (11 антрополоксем, 3,2 % загального фонду ЛСГ): *Габелок, Гантар, Калитникъ, Шапочникъ, Шараварній* тощо.

Найактивніша семема – «**кравець**» (6): *Кравець, Кравцъвъ брат, Кравченко, Кравчикъ, Кравчина, Къравчинъ*. Частотне «прозваніє» – *Кравець* (*Кравець, Къравець*) (178).

8. Прізвищеві назви, виникнення яких пов'язане з виробництвом взуття та інших речей зі шкіри (13 антрополоксем, 3,8% загального фонду ЛСГ): *Кожємяка, Лимаренко, Рымаръ, Сьделникъ, Сьделниченко* тощо.

Найактивніша семема – «**швець**» (5): *Швець, Шевцовъ, Шевченко, Шевчикъ, Шевчикъвъ брат*. Частотним є «прозваніє» *Швець* (*Шъвець*) (235).

9. Прізвищеві назви, що вказують на виробництво речей із глини та каменю (6 антрополоксем, 1,75 % загального фонду ЛСГ): *Гончаръ, Гончаренко, Гончаровъ, Люлечникъ, Плитник* тощо. Зауважимо, що ремесло люлечника важко віднести до якоїсь конкретної галузі, оскільки українські майстри виготовляли не лише керамічні, а й дерев'яні люльки.

Найактивніша семема – «**гончар**» (4): *Ганчар, Гончаръ, Гончаренко, Гончаровъ*. Найчастіше трапляються антропоніми *Гончаръ* (*Гончар, Гонъчар, Гонъчаръ, Гончаръ*) (17) і *Плитник* (*Плитникъ*) (7).

10. Прізвищеві назви, виникнення яких пов'язане з обробкою волокнистої сировини (12 антрополоксем, 3,5 % загального фонду ЛСГ): *Вятърничий, Невъднычій, Неводнычій, Коцаръ* (пор. у П. Білецького-Носенка: *коцар* «ткач мохнатых ковров» [3, с. 194]), *Швачка* тощо. Однак подвійна семантика загальних іменників *в'ятірничий* і *невідничий*, що означали не лише ремісників, а й рибалок (пор. у Б. Грінченка: *невідничий* «рыболов, ловящий рыбу неводом» [4, с. 1075]), створює серйозні труднощі під час формування складу відповідної тематичної підгрупи.

Найактивніші семеми: «**ткач**» (3): *Ткачъ, Ткаченко, Ткачик*; «**шаповал**» (3): *Шаповаль, Шаповаленко, Шаповаловъ братъ*. Найпоширенішими є антропоніми *Ткачъ* (*Тъкачъ*) (30), *Шаповаль* (*Шаповал*) (30) і *Невъднычій* (*Невъдничий, Невъдничій, Невъдничий, Невъднічий*) (8).

11. Прізвищеві назви, що відображають розподіл праці в деревообробній промисловості (28 антрополоксем, 8,16 % загального фонду ЛСГ): *Бєрдник, Гонтар, Кулбачній, Тертичникъ* (пор. у Б. Грінченка: *тертичник* «пильщик досок» [4, с. 1873]), *Токар* тощо.

Найактивніші семеми: «**бондар**» (4): *Бондар, Бондаренко, Бондарець, Бондаръвъ братъ*; «**тєсля**» (4): *Тєселка, Тєслєнко, Тєслюкъ, Тєсля*. Найчастіше трапляються іменування: *Тєсля* (*Тєсъля*) (45), *Бондар* (*Бондаръ, Бонъдаръ*) (27), *Колъсникъ* (*Колъсник, Колъсникъ, Колъсныкъ, Колъсъныкъ*) (19), *Дъгтяр* (*Дъгтар, Дъгтяр*) (10).

12. Прізвищеві назви, генетично пов'язані з виробництвом скла (1 антрополоксема, 0,29 % загального фонду ЛСГ): *Скляр*.

13. Прізвищеві назви, що фіксують розподіл праці в металообробній промисловості та зброярстві (24 антрополоксеми, 7 % загального фонду ЛСГ): *Звънникъ* (пор. у Б. Грінченка: *дзвінник* «колокольный мастер» [4, с. 418]), *Кътлярєнко, Пушкаръ, Чаунникъ, Шабєлникъ* тощо. Слід зазначити, що в основу «прозванія» *Пушкаръ* покладено полісемічний апелятив зі значеннями «майстер, який виготовляв і обслуговував гармати; гармаш», «артилерист, гарматник», «озброєний сільський поліцай» [10, с. 412]. Також пушкарем називали військового служителя Запорозької Січі, котрий видав січовою артилерією та всіма припасами до неї. Крім цього, під його наглядом перебували злочинці, яких утримували в пушкарні.

Найактивніша семема – **«коваль»** (8): *Ковалєв, Ковалєвський, Ковалѣвській, Ковалєнко, Коваликѣ, Ковалѣвѣ, Коваль, Ковалчук*. Активно вживаною в реєстрі була власна назва *Коваль (Ковал)* (127). Кількість фіксацій інших відносно поширених одиниць є значно меншою: *Слюсар (Слюсарѣ)* (16), *Золотар (Золотарѣ)* (13), *Котлярѣ (Котляр)* (10).

14. Прізвищеві назви, що стосуються будівельної промисловості (2 антрополоксеми, 0,58% загального фонду ЛСГ): *Малярѣ і Малярєнко*. «Прозваніє» *Малярѣ (Маляр)* зафіксоване в РВЗН 9 разів.

15. Прізвищеві назви, що стосуються осіб, причетних до освіти, науки та мистецтва (23 антрополоксеми, 6,7 % загального фонду ЛСГ). Серед них виокремлюємо іменування на означення співаків і музикантів (16): *Барабаничикѣ, Довбишѣ, Спѣвакѣ, Трубачѣ, Цимбалістїї* (пор. у П. Білецького-Носенка: *цимбалістїї* «Кимваліст. Іграючий на кимвалі» [3, с. 382]) тощо. Інші категорії професій і занять представлені поодинокими прикладами. До них можна зарахувати особові назви *Богомазѣ, Школникѣ, Школяр, Шкоморохѣ*. Припускаємо, що до цієї тематичної підгрупи належить також антрополоксема *Звѣздунѣ*, адже відповідний апелятив імовірно вживався на означення особи, котра вивчала астрономію та займалась ворожінням на зорях.

Найактивніша семема – **«трубач»** (4): *Трембачѣ, Тренбачѣ, Трубаило, Трубачѣ*. Найчастіше вживаються власні назви: *Музика (Мусика, Музыка)* (22), *Дудникѣ (Дудник, Дуднікѣ, Дудныкѣ, Дудьникѣ)* (20), *Скрипник (Скрипникѣ, Скрипныкѣ, Скрыпникѣ, Съкрипник)* (14), *Танцюра* (14).

16. Прізвищеві назви, що стосуються торгівлі та різних посередницьких операцій (27 антрополоксем, 7,87% загального фонду ЛСГ): *Вѣзниця, Залѣзнякѣ* (пор. у П. Білецького-Носенка: *залізняк* «купец, торгуючий залізом» [3, с. 145]), *Коломієць, Миняїло, СѢрандарѣ* тощо. Щоправда, антрополоксеми *Коломієць* можна виводити й від катойконіма *коломієць*, що означав жителя Коломиї.

Найактивніші семемі: **«кучер»** (3): *Кучерѣ, Кучєров, Кучирѣ*; **«чумак»** (3): *Чумак, Чумакѣвѣ родич, Чумачєнко*; **«шинкар»** (3): *Шинкарѣ, Шинкарєнко, Шинкарка*. У РВЗН кількісно переважають антрополоксеми *Чумак (Чумакѣ)* (67), *Кучерѣ (Кучерѣ, Кучєр)* (42), *Крамар (Крамарѣ)* (22). Частотність особової назви *Чумак* є важливим лінгвістичним фактом, що підтверджує поширеність чумацтва серед представників різних верств українського суспільства XVIII ст., зокрема й запорозького козацтва. Адже чумацтво було невід'ємною рисою економічного укладу Війська Запорозького Низового впродовж усього його існування.

Через полісемію апелятивів *тютюнник* і *шапар* слід бути максимально обережним при зарахуванні утворених від них власних назв до тієї чи іншої тематичної підгрупи. Так, лексема *тютюнник* побутує в українській мові в значеннях: «1) Табачник. Занимаючийся розведенням табаку. Продавець нюхательного табаку. 2) Курящий много табаку» [3, с. 360]. А лексеми *шапар* словник П. Білецького-Носенка засвідчує в таких значеннях: «Крайчий. См. **Дружка**. Буфетчик. Милочинораздаватель у вельмож» [3, с. 395]. Також на Запоріжжі існувала посада військового шапаря, котрий займався збором податків на користь Війська Запорозького на перевозах, наглядом за порядком при переміщенні вантажів через переправи та веденням прибутково-видаткових книг.

17. Прізвищеві назви, пов'язані з іншими міськими професіями, передусім обслуговуванням (17 антрополоксем, 4,96 % загального фонду ЛСГ): *Кативѣ Синѣ, Лазєбникѣ, Лупирѣ* (пор. у Б. Грінченка: *лупир* «живодєр» [4, с. 918]), *Писарєнко, Шмаровѣзѣ* (пор. у П. Білецького-Носенка: *шмаровізі* «которий мажет оси у возов» [3, с. 400]). Однак лексеми *шмаровізі* використовували також на означення ярмаркового злодюжки [3, с. 400] та брудно одягненої людини [4, с. 2120].

Найактивніша семема – **«цилюрик»** (3): *Цилюрикѣ, Цѣлурикѣ, Цируликѣ*. Найживанішими були іменування: *Коноваль (Коновал)* (15), *Цилюрикѣ* (11), *Товмачѣ (Товмач)* (6).

18. Прізвищеві назви, джерелом виникнення яких були сільське чи лісове господарство, мисливство, рибальство (28 антрополоксем, 8,16% загального фонду ЛСГ). Відомо, що

однією з провідних галузей запорозької економіки було скотарство. Тому й не дивно, що на сторінках РВЗН засвідчуємо 14 власних назв, належних до цієї категорії: *Баранник* (пор. у Б. Грінченка: *баранник* «пастух баранов» [4, с. 70]), *Козарь* (пор. у Б. Грінченка: *козарь* «пастух коз» [4, с. 801]), *Пастух*, *Стадникъ*, *Чередникъ* тощо. Іменування, пов'язані з рільництвом, городництвом, садівництвом, лісовим господарством, мисливством і рибальством, не такі різноманітні: *Косарь*, *Льсничій*, *Пастъчникъ*, *Рыбалка*, *Убийсобака* (можливо, вживалося як глузливе прізвисько мисливця-невдахи) тощо.

Найактивніша семема – **«вівчар / овчар»** (4): *Въвчар*, *Въвчарикъ*, *Овчар*, *Овчарикъ*. До найбільш уживаних належать особові назви: *Чабанъ* (30), *Въвчар* (*Въвчаръ*, *Въвъчаръ*) (20), *Баитанникъ* (*Баитаник*, *Баитаникъ*, *Баитанник*, *Баитанныкъ*, *Баитанъникъ*) (19), *Чередникъ* (*Чередныкъ*) (7).

Аналіз структурних типів прізвищевих назв, утворених від апелювативів, що вказували на професію або рід діяльності людини, засвідчує побутування в староукраїнській мові XVIII ст. словотвірних і лексичних паралелей: *Драгун* – *Драган* (пор. у Є. Тимченка: *драган* «драгун» [7, с. 821]), *Барабанищикъ* – *Барабанчик* (пор. у Б. Грінченка: *барабанчик* «барабанщик» [4, с. 70]), *Бут* – *Товмачъ*, *Габелок* – *Кушингъръ*, *Жолдакъ* (пор. у П. Білецького-Носенка: *жовдак* (*жолдак*) «пеший солдат; бывший гвардеец на жалованьи гетмана, нанятой из иностранцев» [3, с. 139]) – *Сердюкъ* (пор. у П. Білецького-Носенка: *сердюк* «пеший воин гетманской гвардии» [3, с. 325]), *Кожємяка* – *Рымаръ* та ін.

Особливо вдячний матеріал для синонімічного збагачення антропонімікону запорозького козацтва становили професійні прізвиська-композиції із жартівливо-зневажливим відтінком, утворені шляхом з'єднання іменникової та дієслівної основ або дієслова у формі 2-ї особи однини та іменника, що виражає об'єкт, на який переходить дія. Зокрема, іронічне забарвлення мали «прозванія» *Быкодіоръ*, *Кишкодіоръ*, *Козоргъзь* і *Козолупъ*, синонімічною до яких є антрополексема *Ргъзникъ*, в основу якої покладено нейтральний загальноживаний іменник. Належність до професії коваля виражають емоційно забарвлені іменування *Подкуйбъгда* та *Подкуйкошка*. Можна гадати, що прізвищева назва *Попсуйборошно* первісно була насмішливим прізвиськом пекаря, а *Нєсолибориць* – кухаря. Очевидно, на означення кожум'яки, який неякісно виробляв сирицю, виникло глузливе прізвисько *Попсуишкара*. А складна особова назва *Стрижиборода*, на слушну думку М. Худаши, виразно вказує на заняття голінням [12, с. 155].

Ще одним способом поповнення антропонімікону запорозького козацтва було фонетичне та графіко-орфографічне варіювання. Варіативність особових іменувань у РВЗН викликана співіснуванням у мові пам'ятки елементів живої та книжної української мови, відображенням особливостей місцевих говірок, іншомовними впливами та наявністю помилкових записів. Зокрема, на сторінках реєстру поряд із випадками збереження етимологічних **о**, **е** в нових закритих складах паралельно фіксуємо перехід цих голосних в **і**: *Воитъ* *Вгйтєнко*, *Воскобойник* – *Воскобъйникъ*, *Ковалєв* – *Ковалгъвъ*, *Колєсникъ* – *Колгъсникъ*, *Попъ* – *Пгпъ* тощо. У РВЗН засвідчений також перехід ненаголошеного **а** в **о**: *Жалдакъ* – *Жолдак*. Зрідка трапляється тут і така давня особливість українського вокалізму, як стягнення у: *Кужомяка*, *Кумпангъєць* тощо. Проте одночасно в зазначених словах засвідчуємо вживання звука **о**: *Кожємяка*, *Компангъєць* тощо. Цікавими є також відображені в реєстрі різні асимілятивні й дисимілятивні явища. Йдеться про дистанційну асиміляцію (*Желгъзнякъ* – *Залгъзнякъ*), зміну **чн** на **шн** (*Мгърочник* – *Мирошникъ*, *Пастгъчникъ* – *Пастгъшникъ*) і дисиміляцію однакових сонорних у двох суміжних складах (*Рымаръ* – *Лимар*). Спостерігаємо в пам'ятці й плутання давнього **л** з **у** нескладовим (пор.: *Толмач* і *Товмачъ*). Для РВЗН характерною є така українська живомовна риса, як наявність приставних приголосних: *Въвчар*, *Въвчарикъ*. Проте в тексті трапляються й паралельні форми: *Овчар*, *Овчарикъ*. Лексикон реєстру поширюється також за рахунок іншомовних впливів. Пор.: *Король* і *Круль* (з пол. *król*), *Трубачъ* і *Трембачъ*, *Тренъбачъ* (з пол. *trębacz*).

Висновки і перспективи дослідження. Отже, у процесі творення прізвищевих назв запорозького козацтва апелюючи на означення особи за професією чи родом діяльності мали порівняно високий ступінь антропонімізації. Генетично пов'язані з ними особові іменування РВЗН дають цікавий матеріал не лише для вивчення історії української мови, а й для відтворення соціально-економічного та етнографічно-побутового життя тогочасного суспільства. Зокрема, вони відображають поширення й розвиток різноманітних ремесел і промислів як у загальноукраїнському масштабі, так і на теренах Вольностей Війська Запорозького Низового. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. український поет Климентій Зіновій у своїх віршах зібрав відомості про приблизно 100 професій. О. С. Компан вдалося відшукати назви близько 300 професій, що існували в ремеслі та промислах у цей же період [8, с. 174–181]. У РВЗН зберігаються прізвищеві назви на означення понад 100 міських професій і занять, причому 25 з них доповнюють перелік, поданий у монографії О. С. Компан. Крім цього, антропонімна база пам'ятки містить понад 30 «прозваній», джерелом виникнення яких були близько 20 різноманітних занять у сфері сільського господарства, мисливства, рибальства та служби охорони лісу. Багатство лексичного матеріалу реєстру засвідчують також 106 іменувань, утворених за соціальною належністю, у зв'язку з військовою службою, від назв адміністративних і церковних посад. Перспективу подальших пошуків становитиме з'ясування співвідношення антропонічного та апелювативного потенціалів іменувань названої лексико-семантичної групи впродовж XVIII ст.

Список використаної літератури

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. Т. 4. Київ : [Б. в.], 2006. 888 с.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. Т. 5. Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року. Київ : [Б. в.], 2008. 528 с.
3. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови. Київ : Наукова думка, 1966. 423 с.
4. Гринченко Б. Д. Словарь украинского языка. Берлін : ДВУ, 1925. 16, 2178 с.
5. Добровольська О. Я. Лексична база прізвищ Війська Запорозького, за «Реєстрами» 1649 р. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02. Ужгород, 1995. 25 с.
6. Ільченко І. І. Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини в її історичному розвитку (Надвеликолужький район): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Дніпропетровськ, 2003. 18 с.
7. Історичний словник українського языка / за ред. Є. К. Тимченка. Т. 1. Харків; Київ : ВУАН, 1930. XXIV, 528 с.
8. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.
9. Остап Р. І. Назви професій, зафіксованих в антропонімії Східного Поділля XVI – першої половини XVII ст. *Проблеми економічної географії Поділля: тези доповідей наукової конференції*. Кам'янець-Подільський, 1988. С. 160–162.
10. Словник української мови. В 11-ти т. Т. 8. Київ : Наукова думка, 1977. 928 с.
11. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. Київ : Наукова думка, 1977. 236 с.
12. Худаш М. Л. Українські козацькі особові назви (композиції і словосполучення) середини XVII ст. (На матеріалі реєстрів запорозького війська Богдана Хмельницького, складених після Зборівського договору 1649 р.) Т. 6. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ : Наукова думка, 1964. С. 146–157.

References

1. Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: Korpus dokumentiv. 1734–1775 [The archive of Kish New Zaporozhian Sich: The corps of documents. 1734–1775]. (2006). 4. Kyiv, 888 (in Ukr.).
2. Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: Korpus dokumentiv. 1734–1775 [The archive of Kish New Zaporozhian Sich: The corps of documents. 1734–1775]. (2008). 5. Reiestr Viiska Zaporozkoho Nyzovoho 1756 roku [Register of the Zaporozhian Army Lower 1756]. Kyiv, 528 (in Ukr.).
3. Biletsky-Nosenko, P. P. (1966). Slovyuk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv : Naukova dumka, 423 (in Ukr.).
4. Grinchenko, B. D. (1925). Slovar' ukrainskogo jazyka [Dictionary of the Ukrainian language]. Berlin : DVU, 16, 2178 (in Ukr.).
5. Dobrovolska, O. Ya. (1995). Leksychna baza prizvyshch Viiska Zaporozkoho, za «Reiestramy» 1649 r. [Lexical base of the surnames of the Zaporozhian Army, by «Registers» 1649]. Uzhhorod, 25 (in Ukr.).
6. Ilchenko, I. I. (2003). Antroponimii Nyzhnoi Naddniprianshchyny v yii istorychnomu rozvytku (Nadvelykoluzkyi raion) [Anthroponymy of the Lower Dnieper in its historical development (Nadvelykoluzky district)]. Dnipropetrovsk, 18 (in Ukr.).

7. Tymchenko, Ye. K. (1930). *Istorychnyi slovnyk ukrainskoho yazyka* [Historical dictionary of the Ukrainian language]. 1. Kharkiv; Kyiv : Ed. by VUAN, XXIV, 528 (in Ukr.).
8. Kompan, O. S. (1963). *Mista Ukrainy v druhii polovyni XVII st.* [Ukrainian towns at the second half of the XVII cen.]. Kyiv : Naukova dumka, 388 (in Ukr.).
9. Ostash, R. I. (1985). *Nazvy profesii, zafiksovanykh v antroponimii Skhidnoho Podillia XVI – pershoi polovyny XVII st.* [Professional names, which are fix in East Podillia anthroponymy in XVI – first half XVII cen.]. *Problems of economic geography Podillia: abstracts of reports of the scientific conference* (pp. 160–162). Kamianets-Podilsky (in Ukr.).
10. *Slovnnyk ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. (1977). 8. Kyiv : Naukova dumka, 928 (in Ukr.).
11. Khudash, M. L. (1977). *Z istorii ukrainskoi antroponimii* [From the history of Ukrainian anthroponymy]. Kyiv : Naukova dumka, 236 (in Ukr.).
12. Khudash, M. L. (1964). *Ukrainski kozatski osobovi nazvy (kompozyty i slovospoluchennia) seredy XVII st. (Na materiali reiestriv zaporizkoho viiska Bohdana Khmelnytskoho, skladyenykh pislia Zborivskoho dohovoru 1649 r.)* [The Ukrainian Cossacks personal names (composites and word-combinations) of the middle of the XVII cen. (On the material of the registers of Bohdan Khmelnytsky, which were drew after Zboriv treaty)]. *6. The researches and materials from the Ukrainian language*. Kyiv : Naukova dumka, 146–157 (in Ukr.).

I. YA. DZYRA. THE PERSONS NAMES BY PROFESSION OR OCCUPATION AS A SOURCE OF THE FORMATION OF THE FAMILY NAMES OF ZAPOROZHIAN COSSACKS (ON THE MATERIAL OF THE 1756 REGISTER OF THE ZAPOROZHIAN HOST)

Summary. Introduction. *The family names, which made from profession or occupation of a person, give interesting material not only for the study of the history of the Ukrainian language, but also for the reproduction of social-economic and ethnographic-domestic life both the Ukrainian lands and Zaporizhya particularly in the middle of XVIII cen.*

The purpose of the article consists in the research of the family names, which made from profession or occupation of the person, which presented in the official source of the middle of XVIII cen. The author set the tasks to elucidate the etymology of the derivative stems of the Zaporozhian nicknames, mark out their subject sub-groups, define the most productive sememas and the most widespread anthropolexemas.

Results. *In the register we exposed 343 family names, which contain man's characteristic by profession or line occupation. The bearers of such nicknames are 1817 persons, that make up 12, 11% the general quantity of the register. The absolute majority of family names of this lexic-semantic group enters to composition of binominal anthroponymical names proper (1791 bearer, 98,57% general quantity). The treatment of the historical context evidences, that the considerable part of the similar family names still had the appellative meaning.*

The family names of the investigated lexical-semantic group are subdivide into 18 sub-group. To the greatest by volume belong the sub-groups, which unite family names, which form in the connection with military service (35 anthropolexemas); agriculture, forestry, hunting and fishing (28 anthropolexemas); which reflects a division of labor in woodworking industry (28 anthropolexemas); commerce and different mediatory operations (27 anthropolexemas). The most active sememas: «коваль» (8 units), «нін» (8 units), «крavecъ» (6 units). The most spread were names Швець (234), Крavecъ (178), Коваль (127) and Чумак (67). The using of the word-formative and lexical parallels, phonetic and script-orthographic variety were by the basic ways of the replenishment of the lexical-semantic group.

Originality. *In the article the peculiarities of the family names, which made from profession or occupation of the person in the 1756 Register of the Zaporozhian Host, is presented for the first time. In the process of the formation of the family names of Zaporozhian Cossacks the appellatives for designation person's line occupation enjoyed by comparatively high degree of the anthroponymization.*

Conclusions. *About importance of the register as a source of the social-economic history Ukraine and Zaporozhian Sich in particular indicates that fact, that in it keeps the family names for designation about 120 professions and lines occupations, and 106 names, which made from social affiliation, in the connection with military and administrative service and from names of the church posts.*

Key words: *anthroponym, appellative, family name, register, semema.*

*Надійшла до редакції 11.11.18
Прийнято до друку 12.12.18*